

УДК 347 (438) «16-17»

*Adam Moniuszko**Uniwersytet Warszawski*

ZASADY ZIEMSKIEGO PROCESU SKARGOWEGO W PRAKTYCE MAZOWIECKIEJ Z PRZEŁOMU XVI I XVII WIEKU¹

Celem niniejszego przyczynku jest przedstawienie zasad procesu skargowego i ich realizacji w praktyce mazowieckich sądów na przełomie XVI i XVII w. Przedstawiane wnioski w dużej mierze opierać się będą na tezach postawionych w książce poświęconej mazowieckim sądom ziemskim [1]. Stąd też w wielu miejscach w miejscu przypisów źródłowych zastosowane będą odesłania do wyżej wymienionej pracy.

Postępowanie przed sądami szlacheckimi w Polsce jest jedną ze słabiej przebadanych gałęzi dawnego prawa. Do podstawowych opracowań zaliczyć należy: przedwojenne podręczniki akademickie O. Balzera [2], S. Kutrzeby [3] i J. Rafacza [4], stosowną część z syntezy dziejów państwa i prawa polskiego [5], oraz monografię M. Mikołajczyka [6]. W pewnym stopniu uzupełnienie stanowią prace poświęcone twórczości dawnych prawników oraz projektowi Korektury praw z 1532 r. [7]. Brakuje jednak szczegółowych studiów zajmujących się *stricte* procesem ziemskim – takich jak najnowsza, gruntowna praca M. Mikołajczyka dotycząca miejskiego procesu karnego [8].

Proces skargowy był dominującą procedurą w prawie ziemskim do upadku I Rzeczypospolitej. Stosowano go nie tylko w sprawach cywilnych, ale także w znacznej części spraw karnych – choć w tym przypadku pojawiało się coraz

© Moniuszko A., 2013

© Національний університет «Острозька академія», 2013

▪ Zasady ziemskiego procesu skargowego w praktyce mazowieckiej z przełomu XVI i XVII wieku / A. Moniuszko // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2013. – № 2(8) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13maaixw.pdf>.

więcej odrębności, szczególnie nasilających się w II połowie wieku XVIII. Wówczas postępowanie w sprawach karnych, m. in. na skutek rozszerzania stosowania skargi publicznej, zmian w postępowaniu dowodowym, wprowadzania elementów pisemności w postępowaniu, zaczęło zmierzać w stronę procesu mieszanego [9]. Podstawowe zasady procesu skargowego do dziś są charakterystyczne dla postępowania cywilnego, choć – oczywiście – przeszły pewną ewolucję. Tym bardziej zasadne wydaje się zatem przedstawienie ich historycznego kontekstu.

Postępowanie sądowe, jako jedyny dział dawnego ziemskiego prawa koronnego, został w 1523 r. skodyfikowany w uchwalonej na sejmie *Formula processus iudicarii* [10]. Na skutek wycofania się posłów z Wielkopolski z sejmowych prac nad projektem, *Formula processus* oparto na zwyczajach małopolskich i początkowo obowiązywała ona tylko w tej prowincji [11]. Był to jednak kodeks tylko częściowo regulujący procedurę sądową. Wiele kwestii, zwłaszcza z zakresu postępowania dowodowego, czy przebiegu rozprawy w nim pominięto. Ostatecznie, stopniowo kodyfikacją tą zaczęto obejmować cały obszar Korony Królestwa Polskiego, w tym także Mazowsze. Można przypuszczać, że w województwach rawskim i płockim wprowadzono ją w 1553 r., razem z przyjęciem *Formula processus* przez prowincję wielkopolską [12], w województwie mazowieckim zaś w 1577 r. – po wprowadzeniu tam prawa koronnego. W tym ostatnim przypadku pozostawiono jednak pewne niewielkie odrębności spisane w *Zwyczajach województwa mazowieckiego (Ekscepta mazowieckie)* [13].

Wyniki dotychczasowych badań nie doprowadziły do ustalenia jednego katalogu zasad procesu skargowego. O. Balzer nie wyodrębnił ich w swojej pracy, ale można uznać, iż jako naczelne reguły postępowania wskazywał: ustność, jawność, kontradyktoryjność, obowiązywanie prawdy formalnej i

▪ Zasady ziemskiego procesu skargowego w praktyce mazowieckiej z przełomu XVI i XVII wieku / A. Moniuszko // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2013. – № 2(8) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13maaixw.pdf>.

legalnej teorii dowodowej oraz przywilej – nie zaś ciężar – przeprowadzenia dowodu przez stronę [14]. S. Kutrzeba ostrożnie podchodził do legalnej teorii dowodowej, natomiast jako zasady uznawał: jawność, ustność, skargowość, formalizm, jednolitą procedurę w sprawach cywilnych i karnych, odrębność postępowania egzekucyjnego oraz zasadę bliższosci do dowodu [15]. Z kolei J. Rafacz wyodrębnił zasady: jawności, ustności, skargowości, formalizmu i dyspozytywności – poświęcając tejże zresztą osobny artykuł – oraz bliższosc do dowodu [16]. Podobny katalog przedstawiony został w pierwszym – odnoszącym się do średniowiecza – tomie syntezy historii prawa i państwa polskiego, z tym, że wyraźnie zaakcentowano jeszcze obowiązywanie bliższosci do dowodu [17]. Problemem przejawów zasad w sprawach karnych w II połowie XVIII w. zajął się też M. Mikołajczyk, wskazując na pewne tendencje w sprawach karnych: pojawianie się postępowania pisemnego, nasilania się skargi publicznej, a także początki kształtowania się zasad: bezpośredniości, prawa do obrony, *in dubio pro reo* [18]. Z kolei w najnowszym podręczniku akademickim W. Uruszczak wymienił: skargowość, kontradiktoryjność, dyspozytywność, ustność, jawność, umiarkowany formalizm, oraz legalną teorię dowodową [19]. Powyższy – dodajmy: krótki – przegląd dotychczasowej polskiej literatury przedmiotu dowodzi, iż wyodrębnianie zasad jest po części umowne. Do najczęściej wskazywanych należą: skargowości, ustności, jawności, dyspozytywności, formalizmu, kontradiktoryjności oraz bliższosci do dowodu i prawdy formalnej w postępowaniu dowodowym. One też zostaną zarysowane na tle praktyki mazowieckiej, zwłaszcza tamtejszych sądów ziemskich.

Zasada skargowości zakładała, że do wszczęcia postępowania konieczna jest skarga osoby poszkodowanej (charakter prywatnoskargowy). Wykluczała występowanie więcej niż dwóch stron postępowania i dochodzenia – poza

▪ Zasady ziemskiego procesu skargowego w praktyce mazowieckiej z przełomu XVI i XVII wieku / A. Moniuszko // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2013. – № 2(8) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13maaixw.pdf>.

przypadkami zastępstwa procesowego – praw osób trzecich [20]. Pisarz grodzki krakowski – a następnie ziemski przemyski – i wzięty prawnik Jan Łączyński stwierdzał, że jej złamanie naraża stronę powodową na zarzut procesowy: «Z materijej też samej sprawy, o którą idzie, *competentia actoratus* uznawana bywa, to jest aby kto o cudzą krzywdę nie czynił» [21]. Na obowiązywanie tej reguły zwracali uwagę również inni autorzy dzieł z zakresu prawa procesowego z I połowy XVII stulecia [22]. Uznawano ją także w praktyce sądów mazowieckich. W 1591 r. płocki sąd ziemski rozpatrywał skargę Jana Zbyszyńskiego dotyczącą sfalszowania zapisu posagowego jego siostry Katarzyny. Pozwani w tej sprawie podnieśli zarzut niewłaściwości strony powodowej, spowodowanej właśnie występowaniem w cudzej sprawie: *ex ea ratione quia pro aliena iniuria agit* [23]. Osobie, mającej interes prawny w toczącym się postępowaniu między innymi stronami, pozostawało złożenie protestacji z zawiadomieniem o własnych roszczeniach. Tytułem przykładu wskazać można taką protestację, wniesioną w 1618 r. przez podstarościego warszawskiego Wojciecha Kłopockiego, w toczącej się przed warszawskim sądem podkomorskim sprawie o rozgraniczenie wsi Nieporęt rodziny Prażmowskich z dobrami Zgierz i Zagroby rodziny Zgierskich. Tytuł własności Prażmowskich do Nieporętu – dawnych dóbr książąt mazowieckich – kwestionował Zygmunt III i w protestacji zaznaczono pretensje skarbu królewskiego do tej posiadłości, wnosząc o zawieszenie postępowania do czasu rozstrzygnięcia sprawy własności przez sąd sejmowy [24].

Od dominującej zasady skargi prywatnej były też wyjątki. W niektórych sprawach – przede wszystkim przestępstw publicznych (np. zdrada, *crimen laese maiestatis*, fałszowanie monety) – stosowano skargę publiczną. Była ona jednak dość specyficzna: łączyła elementy publiczne (instygator w roli oskarżyciela publicznego) z prywatnymi (do wniesienia skargi niezbędny był

▪ Zasady ziemskiego procesu skargowego w praktyce mazowieckiej z przełomu XVI i XVII wieku / A. Moniuszko // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2013. – № 2(8) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13maaixw.pdf>.

delator – osoba donosząca o przestępstwie i popierająca oskarżenie przed sądem) [25]. Tego typu skargę stosowano również przy przestępstwach naruszających bezpieczeństwo zjazdów publicznych, w tym sądów. Występował z nią – wraz z delatorem – instygator danego sądu, którego obowiązkiem było: przestrzeganie porządku w czasie obrad sądu (policja posiedzenia) i dopilnowanie wnoszenia zasądzonych opłat sądowych [26]. W przebadanej praktyce mazowieckiej odnaleziono przykłady skarg instygatorskich w sprawach o: przybycie do budynku sądu z rusznicą, znieważenie personelu sądów, groźby użycia broni palnej w domu sądowym, niewpłacenie przez skazanych zasądzonych kar sądowych [27]. Subsydiarną skargę publiczną w sprawach o zabójstwo szlachcica wprowadzała także konstytucja *O męzobójstwach, skrutyniach i wieży* z 1588 r. Legitymację procesową w tego typu sprawach mieli sukcesorzy zabitego. Wspomniana konstytucja umożliwiała złożenie skargi i występowanie w charakterze powoda – w przypadku braku działań ze strony najbliższych – dalszym krewnym nie będącym sukcesorami, a w szczególnych przypadkach także staroście: *A gdzieby i tych nie było* [dalszych krewnych – A.M.] *abo na nich schodziło, tedy urząd grodzki na trybunale o wieżę czynić powinien* [28]. Zauważyć należy też postępowanie w sprawach skarbowych, w którym przeważały elementy skargi publicznej. W Trybunale Skarbowym, w Asesorii oraz w sądzie sejmowym często w roli powoda występował bowiem instygator, a w roli delatora – skarb (*ex delatione thesaurii*) [29]. Wyjątek od zasady skargi prywatnej stanowiły również sprawy, w których można było zastosować skargę popularną (*actio popularis*). Ustanawiała ją konstytucja z 1598 r. o bezpieczeństwie zjazdów województw płockiego, rawskiego, mazowieckiego i podlaskiego: *o wszystkie excessy pod wszelakimi sądami y zjazdami uczynione, to iest, mordy, zranienia y ruśnic używania, y*

▪ Zasady ziemskiego procesu skargowego w praktyce mazowieckiej z przełomu XVI i XVII wieku / A. Moniuszko // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2013. – № 2(8) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13maaixw.pdf>.

gwalty insze, wolno będzie każdemu [wyróżnienie A.M.] *takiego pozwać tacto termino peremptorio przed on sąd abo Urząd, y tam cognitio facti ma być* [30].

Zasada ustności była szczególnie widoczna w trakcie rozprawy sądowej. Powód ustnie zgłaszał swoje roszczenie (*propositio*), w tenże sposób przebiegały dalsze etapy rozprawy: odpowiedź pozwanego, zgłaszanie zarzutów i dylacji, składanie wniosków dowodowych etc. Ustnie ogłaszano również wyrok i w takiej formie strona mogła wnieść apelację bądź mocję. Wpis do ksiąg sądowych z opisem przebiegu rozprawy był wtórny w stosunku do jej ustnego przebiegu. Stosowne wpisy w protokołach umieszczano co najmniej kilka dni po rozprawie [31]. Na stronach ciążył przy tym obowiązek dostarczenia na piśmie treści swoich wywodów (*controversiae, allegationes*) w ciągu trzech dni od rozpoznania przez sąd. W przypadku niedochowania tego obowiązku, stanowiska i argumentacji strony nie wpisywano do ksiąg, a pisarz sądowy zamieszczał protestację [32]. Przy dominacji zasady ustności rozprawy, pojawiały się w niej także pewne elementy pisemne, szczególnie widoczne na etapie postępowania dowodowego. Relacja woźnego z położenia pozwu, umieszczana w księgach sądowych, miała taką samą moc dowodową jak osobiste stawienie się i złożenie zeznania przed sądem. Duże znaczenie miały również pisemne protestacje i protokoły z przeprowadzanych obdukcji. W niektórych sprawach stanowić mogły pierwszy – niezbędny – krok prawny, którego należało dokonać jeszcze przed złożeniem pozwu [33]. Przede wszystkim jednak przy wskazywaniu ograniczeń zasady ustności postępowania należy zwrócić uwagę na *skrutynium*. Dowód ten był w swej istocie pisemny – sąd w trakcie rozprawy odczytywał przekazane przez strony na piśmie zeznania świadków złożone w ramach skrutynium i na tej podstawie wydawał postanowienie o przyznaniu bliższości do dowodu [34].

▪ Zasady ziemskiego procesu skargowego w praktyce mazowieckiej z przełomu XVI i XVII wieku / A. Moniuszko // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2013. – № 2(8) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13maaixw.pdf>.

Zasada jawności postępowania sądowego występowała w aspekcie formalnym (jawność wobec publiczności) i materialnym (jawność dla stron). Rozprawa co do zasady była otwarta dla publiczności, a pewne ograniczenia – raczej niezbyt ściśle przestrzegane – co do liczby osób wchodzących na salę służyć miały zapewnieniu porządku i bezpieczeństwa w miejscu obrad [35]. Pewien element tajności stanowiła narada nad wyrokiem, kiedy to proszono publiczność o udanie się *na ustęp*. Taki sposób postępowania potwierdzony jest dla Trybunału Koronnego, nie wiadomo natomiast, czy podobnie działo się w innych sądach szlacheckich [36]. Wątpić przy tym można, aby występował on w sądach jednoosobowych (grodzki, podkomorski). Wobec braku wzmianek dotyczących sposobu naradzania się nad wyrokiem w mazowieckich sądach ziemskich, nie sposób jednoznacznie określić, w jaki sposób przeprowadzano naradę nad wyrokiem w ich kolegialnych składach. Jawność wobec stron postępowania polegała na przeprowadzaniu czynności procesowych w taki sposób, aby druga strona mogła w nich uczestniczyć, albo miała do nich swobodny dostęp (np. protestacje i obdukcje umieszczane w księgach). Sporna jest natomiast kwestia jawności postępowania dowodowego. P. Dąbkowski uznawał, że przeprowadzenie dowodu odbywało się jawnie [37]. M. Mikołajczyk wykazał, iż w XVIII w. część postępowania dowodowego – przesłuchania świadków i przeprowadzanie inkwizycji (skrutynium) – były tajne [38]. Praktyka sądów mazowieckich wskazuje na dominację zasady jawności także w postępowaniu dowodowym. Na potwierdzenie tej tezy wskazać można przysięgę dowodową i skrutynium. Zwykle sąd wyznaczając przysięgę wskazywał jednocześnie, aby druga strona stawiała się na ten akt. Zdarzały się nawet pozwy wzywające przeciwnika do przybycia *ad attentandum praestandi juramentum* [39]. Nieobecność drugiej strony przy tym akcie zwalniała przysiężnika z obowiązku jego dopełnienia [40]. W przypadku skrutynium –

▪ Zasady ziemskiego procesu skargowego w praktyce mazowieckiej z przełomu XVI i XVII wieku / A. Moniuszko // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2013. – № 2(8) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13maaixw.pdf>.

zgodnie z konstytucją z 1588 r. – wystosowywano specjalny pozew o wywiedzenie skrutynium (*ad deducendum scrutinii*) [41]. Obie strony powinny zatem stawić się na rokach sądowych i przeprowadzić na nich dowód ze swoich skrutyniów. Obecności stron postępowania w takiej sytuacji dowodzić może jedna z jedna z protestacji, w której wspomniano: *już temu dzień trzeci albo czwarty jakom ja w piątek wyprawował scrutinium, przy czym był pozwany i słuchał go i kontrawertował* [wyróżnienie A.M.] *o roku i o miejscu, czemu że w sądzie ziemskim nie miało być wyprawowane* [42].

Zasada formalizmu oznaczała konieczność dochowania – niekiedy w bardzo szczegółowy sposób – odpowiednich form dla ważności czynności i pism procesowych. Silnie rozwinięta była ona w średniowieczu, kiedy to błędy w formie pozwu, czy składania przysięgi powodowały nieważność całej czynności. Szczególnie dotkliwie było to w drugim z przypadków, oznaczało bowiem upadek w dowodzie i przegraną w procesie. Tak rygorystyczne podejście do przysięgi w procesie polskim można zaobserwować jeszcze pod koniec XV w. W 1498 r. w sądzie grodzkim przemyskim Jadwiga Ujecka przegrała sprawę przez zająknięcie w trakcie wygłaszania roty: *iuramentum prestitit, sed verbis bene non expressit alias zayakalaszye* [43]. Formalizm w XVI w. złagodziła *Formula processus*. Określono w niej niezbędne elementy pozwu ziemskiego: skrócony tytuł królewski, nazwisko pozwanego i powoda, określenie przedmiotu roszczenia oraz właściwa miejscowo pieczęć ziemską. Ewentualne błędy w tych elementach powodowały konieczność uiszczenia 12 skojców kary przez powoda, po czym pozew konwalidowano, a pozwany odpowiadać miał na niego jeszcze na tych samych rokach. *Formula processus* znosiła przy tym kary za błędy w pozostałych elementach pozwu, zwłaszcza za pomyłki dotyczące poszczególnych liter i wyrazów [44]. Praktyka mazowieckich sądów ziemskich z końca XVI w. wskazuje jednak na utrzymanie

▪ Zasady ziemskiego procesu skargowego w praktyce mazowieckiej z przełomu XVI i XVII wieku / A. Moniuszko // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2013. – № 2(8) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13maaixw.pdf>.

formalizmu w stosunku do pozwów. Skuteczne przeprowadzenie zarzutu przeciw formie pozwu – co sprowadzało się do wykazania błędu w elemencie istotnym – powodowało uznanie pozwanego za wolnego od terminu i niepoprawnie sformułowanego pozwu (*liberum a citatio et termino*) [45]. Najbardziej jaskrawym przykładem formalistycznego podejścia do pozwów był dekret ziemstwa wyszogrodzkiego z 1589 r. Zgodnie z wniesionym zarzutem procesowym uznał on za wadliwy pozew, w którym określono wysokość roszczenia za pomocą liczby, nie zaś – słownie: *actor in sua citatione damni per figuras et non expresse in sua citatione scripsit videlicet 15 grossorum* [46]. Natomiast w praktyce złagodzone wymogi formalne w stosunku do przysięgi. W analizowanych zapiskach sądowych nie pojawiały się już wzmianki o upadku z powodu błędów w sposobie jej składania [47]. Trzeba jednak pamiętać, iż sam dowód tego typu był przejawem zasady formalizmu. Jej wpływ na przełomie XVI i XVII w. nie objął – przynajmniej w praktyce mazowieckiej – natomiast w pełni przebiegu rozprawy, zwłaszcza fazy akcesoryjnej. Wprawdzie zarysowane są stadia – instancje: *ante procedendi, ante respondendi, ante directe respondendi, directe respondere* – jednak brak jeszcze, charakterystycznego dla wieku XVIII, ścisłego przypisania określonych ekscpecji do poszczególnych instancji [48].

Zasada kontradiktoryjności polegała przede wszystkim na założeniu, iż obie strony procesu mają na drodze sporu przed sądem dowieść swoich praw. W związku z tym, w trakcie rozprawy gwarantowano możliwość wystąpień stron w ramach: propozycji, repliki oraz dupliki [49]. Strony w czasie postępowania sądowego mogły zgłaszać zarzuty procesowe i odpowiedzi na te zarzuty, przedstawiać dowody i wnosić o odroczenia w celu ich przedstawienia. Zapewnieniu odpowiedniego czasu na przygotowanie się do rozprawy i zaprezentowanie swojego stanowiska służyła tzw. terminalność pozwu, czyli

▪ Zasady ziemskiego procesu skargowego w praktyce mazowieckiej z przełomu XVI i XVII wieku / A. Moniuszko // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2013. – № 2(8) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13maaixw.pdf>.

wymagany minimalny czasu jaki musiał minąć między doręczeniem pozwu, a początkiem roków sądowych [50]. Jednym z przejawów stosowania zasady kontradictoryjności było uznanie za nieobecną strony odmawiającej wejścia w spór co do istoty roszczenia. Przykładowo: przed plockim sądem ziemskim pozwany Szczęsny Kruszewski, po odrzuceniu kilku jego ekscepcji, odmówił przystąpienia do sporu o rzecz główną po nakazie *directe respondere*. W związku z tym sąd wydał wyrok zaoczny: *Judicium tandem praesens attento eo quo citatus directe respondere noluit ideo eundem in lucri condemnare admissit* [51]. Prowadzenie sporu – rozumianego także jako przyznanie roszczenia powodowi – traktowano zatem jako niezbędny element postępowania sądowego z udziałem stron.

Zasada dyspozytywności oznaczała możliwość dysponowania przez strony swoimi prawami procesowymi i kształtowania przebiegu postępowania. Jej przejawem była choćby możliwość prorogacji, czyli oddania – zgodnie z wolą stron – sprawy przed formalnie niewłaściwym sądem. W dyspozycji stron było również kształtowanie reguł postępowania przed sądem w ich konkretnej sprawie. Inne aspekty – wskazywane przez J. Rafacza – zasady dyspozytywności dotyczyć mogły: odstąpienia od norm przepisanych przez prawo względem osób sądowych oraz stron postępowania, zmniejszenia wymogów formalnych wobec pozwu – a nawet jego niestosowania, terminów i stosowania odroczeń, liczby przedstawianych w trakcie dowodzenia świadków, warunków złożenia przysięgi, sposobu postępowania egzekucyjnego [52]. Wymienione przejawy dyspozytywności stanowią przy tym bardziej przykłady, niż zamknięty katalog. Szczególnie należy zwrócić uwagę na to, że między innymi powyższa zasada wpływała na powszechność zjawiska sądownictwa polubownego. W ramach dysponowania swoim roszczeniem powód mógł na każdym etapie postępowania wycofać pozew i zawrzeć ze stroną ugodę. W

▪ Zasady ziemskiego procesu skargowego w praktyce mazowieckiej z przełomu XVI i XVII wieku / A. Moniuszko // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2013. – № 2(8) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13maaixw.pdf>.

praktyce często odraczano rozprawę ze względu na chęć właśnie takiego rozwiązania sporu [53]. Zasada dyspozytywności miała także pewne ograniczenia, do których należały przede wszystkim interes państwa lub ogółu [54]. Nie zawsze jednak tych ograniczeń przestrzegano. Wprowadzony w 1588 r. zakaz kompromisów w sprawach o zabójstwo nie był – jak się wydaje – zbyt przestraszony. Zresztą już kilka lat po tej konstytucji do grodu plockiego trafiła sprawa o pojednanie po zabójstwie szlachcica [55].

W katalogu zasad procesu skargowego należy również uwzględnić dość specyficzne reguły warunkujące postępowanie dowodowe. Bodaj najistotniejszą z nich była **zasada bliższosci do dowodu**. Określała ona, której stronie sąd powinien przyznać prawo do jego przeprowadzenia. W procesie staropolskim dowód w kwestii spornej przeprowadzano raz – pomyślnie dokonanie tej czynności przez stronę powodową, iż przeciwnik procesowy nie miał już prawa do przeprowadzenia przeciwdowodu. Mógł on jedynie wysunąć zarzuty przeciw środkowi dowodowemu – np. dotyczące autentyczności dokumentu, wiarygodności świadków – skutkujące upadkiem strony w przeprowadzanym dowodzie. Sądzić należy, że pod koniec XVI w. o przyznaniu bliższosci do dowodu decydował rodzaj proponowanych środków dowodowych: oferujący lepszy, bardziej wiarygodny dowód, otrzymywał prawo do jego przeprowadzenia lub potwierdzenia przysięgą. W przypadku porównywalnych środków dowodowych, bliższosc przyznawano pozwanemu [56]. Od tej reguły istniało kilka wyjątków, z których najważniejszym były sprawy o uszkodzenie ciała. Można szacować, iż pod koniec XVI w. stanowiły one ok. 20% roszczeń wpływających do sądów ziemskich [57]. Część szlachty mazowieckiej narzekała na nadużycia spowodowane bliższoscią do dowodu powodów, którzy fałszywie wskazywali zamożniejsze osoby jako sprawców zranienia lub pobicia [58].

▪ Zasady ziemskiego procesu skargowego w praktyce mazowieckiej z przełomu XVI i XVII wieku / A. Moniuszko // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2013. – № 2(8) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13maaixw.pdf>.

Konstytucja z 1613 r. dla ziemi łomżyńskiej przenosiła zresztą bliższosc przy drobnych uszkodzeniach ciała na pozwanego [59].

Kolejnym z prawideł postępowania dowodowego w procesie skargowym była **zasada prawdy formalnej**. Sędzia wyrokował na podstawie dowodów przedstawionych przez strony w trakcie rozprawy. *Formula processus* uznawała, że jego rola w postępowaniu dowodowym ograniczała się do wezwania stron do przedstawienia swoich środków dowodowych przed wydaniem wyroku [60]. Sędzia nie ustalał zatem stanu faktycznego, wykraczającego poza materiał dowodowy przedstawiony mu przez strony. Do tego nader często nakazywano udowodnienie swych pretensji poprzez złożenie przysięgi dowodowej, co w pewien sposób przenosiło odpowiedzialność za uznanie twierdzenia z sędziego na stronę [61]. Rozwój procesu ziemskiego w XVI w. spowodował, iż w postępowaniu dowodowym zaczęły się też pojawiać środki przybliżające sędziego do prawdy materialnej. Wskazać tu można: wizje (*visio*), obdukcje, a przede wszystkim skrutynia (zeznania świadków zebrane w swoistym śledztwie). Były one obligatoryjne przy rozpatrywaniu spraw o zabójstwo i dopiero na ich podstawie sąd przyznawał jednej ze stron prawo do złożenia przysięgi [62].

W dotychczasowych badaniach zwracano już uwagę, iż powyższe dwie podstawowe reguły postępowania dowodowego prowadziły do sytuacji, w której należy raczej mówić o **przywileju** – niż ciężarze – **dowodu** [63]. Twierdzenie dotyczące przywileju dowodu wzmacnia dodatkowo możliwość rezygnacji z jego przeprowadzenia – i w efekcie przelania tego prawa na rzecz przeciwnika procesowego – przez stronę, której przyznano bliższosc. Z prawa tego zresztą niekiedy korzystano w praktyce, zwłaszcza przy przysięgach dowodowych. Tytułem przykładu przytoczyć można wyrok w jednej ze spraw toczących się przed ziemstwem wyszogrodzkim: *Iudicium praesens attenta libera dellatione*

▪ Zasady ziemskiego procesu skargowego w praktyce mazowieckiej z przełomu XVI i XVII wieku / A. Moniuszko // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2013. – № 2(8) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13maaixw.pdf>.

cittati [wyróżnienie A.M.] *eidem actori contenta citationis sua solimet in sequentis terminis iuramento corporali ad imaginem crucifixi [...] praestare decrevit* [64]. W tym przypadku, sąd nakazał złożenie przysięgi powodowi na skutek dobrowolnego zrzeczenia się tego prawa przez pozwanego.

W dalszym ciągu kwestią nierozstrzygniętą pozostaje obowiązywanie legalnej (ustawowej) teorii dowodowej w ziemskim procesie skargowym. Za jej obowiązywaniem opowiadał się O. Balzer [65]. Większość historyków prawa podchodziła do jej funkcjonowania znacznie ostrożniej, przede wszystkim wskazując na konieczność dalszych badań praktyki sądowej [66]. Niestety, niewiele pod tym względem przyniosły badania praktyki orzekania przez mazowieckie sądy ziemskie. W trakcie rozprawy oferowano równoważne dowody (przysięga na przysięgę; dokument na dokument), bądź też sąd nakazywał postępowanie dowodowe zgodnie z normami prawa stanowionego (skrutynium przeprowadzane przez obydwie strony). Wydaje się jednak, że – przynajmniej na przełomie XVI i XVII w. – legalna teoria dowodowa nie była ściśle stosowana w sądach szlacheckich. W tym miejscu pozostaje jednak przyłączyć się do postulatu bardziej gruntownych badań tej kwestii.

Jak już wielokrotnie wzmiankowano, przedstawione zasady ziemskiego procesu skargowego nie stanowią zamkniętego katalogu. Podlegały one ewolucji, zarówno co do ich treści, jak też samego funkcjonowania [67]. Dalsze badania praktyki sądowej – zróżnicowanej czasowo i terytorialnie – przynieść powinny też pełniejszy obraz podstawowych reguł postępowania przed sądami szlacheckimi. Wskazać też należy pilną potrzebę podjęcia studiów nad miejskim procesem cywilnym, co prowadzić może do odpowiedzi na pytanie o jednolitość postępowania skargowego w prawie staropolskim.

▪ Zasady ziemskiego procesu skargowego w praktyce mazowieckiej z przełomu XVI i XVII wieku / A. Moniuszko // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2013. – № 2(8) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13maaixw.pdf>.

Przypisy:

1. Moniuszko A., *Mazowieckie sądy ziemskie. Organizacja – funkcjonowanie – postępowanie*, Warszawa 2013, 185 – 193, 263 – 267.
2. Balzer. O., *Przewód sądowy polski w zarysie*, wyd. Hejnosz W., Lwów 1935.
3. Kutrzeba S., *Dawne polskie prawo sądowe w zarysie*, Lwów-Warszawa-Kraków 1927 (wyd. 2; pierwsze wydanie: Lwów 1921).
4. Rafacz J., *Dawny proces polski*, Warszawa 1925.
5. Zdrójkowski Z., *Proces ziemski // Historia Państwa i Prawa Polskiego*, t. II, red. Bardach J., Warszawa 1966 (wyd. 2), 380-411.
6. Mikołajczyk M., *Na drodze do powstania procesu mieszanego*, Katowice 1991.
7. Pauli L., *Jan Nixdorff (1625-1697). Pisarz prawa procesowego*, Warszawa 1958; Bukowska K., *Tomasz Drezner 1560-1610. Polski romanista XVII wieku*, Warszawa 1960; Kwiatkowska-Malinowska I., *Mikołaj Zalasowski. Polski prawnik XVII stulecia na tle ówczesnej nauki prawa*, Kraków 1960; Zdrójkowski Z., *Teodor Ostrowski*; Uruszczak W., *Korektura praw z 1532 roku. Studium historycznoprawne*, t. I, Kraków, 1990.
8. Mikołajczyk M., *Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI-XVIII wieku*, Katowice 2013.
9. idem, *Na drodze*, 116-120.
10. Wydania: *Volumina Legum* (dalej VL), wyd. Ohryzko J., t. I, 202-213 (f. 403-427); *Corpus Iuris Polonici*, t. 4 cz. 1, wyd. Balzer O., Kraków 1910, 44-68; *Volumina Constitutionum* (dalej VC), t. I, vol. 1, red. Grodziski S., Dwornicka I, Uruszczak W., Warszawa 1996, 392-407.

11. O pracach nad *Formula processus* na sejmie w 1523 r., zob: Uruszczak W., *Próba kodyfikacji prawa polskiego w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 1979, 104-106.
12. VC, t. II, vol. 1, Warszawa 2005, 54
13. Tekst: VL, t. II, 167-176; VC, t. II, vol. 1, 381-392.
14. Balzer O., *Przewód*, 92, 113-115, 133-135, Mikołajczyk M., *Stan badań nad procesem ziemskim w Polsce XVI-XVIII w. // Z dziejów prawa Rzeczypospolitej Polskiej*, red. Lityński A., Katowice 1991, 43-44.
15. Kutrzeba S., *Dawne*, 65-67, 100-102.
16. Rafacz J., *Dawny*, 5-7, 156-157; idem, *Zasada dyspozytywności w dawnym procesie polskim // «Przegląd Historyczny»*, t. 28, 1929, z. 2, 183-199.
17. Bardach J., *Historia*, t. I, 537-538.
18. Mikołajczyk M., *Na drodze*, 77-80, 97-100, 108-109.
19. Uruszczak W., *Historia państwa i prawa polskiego*, t. I (966-1795), Warszawa 2013 (wyd. 2), 271.
20. Por. Balzer O., *Przewód*, 22-23; Uruszczak W., *Korektura*, 127.
21. Łączyński J., *Kompendium sądów Króla Jego Mości // Kolankowski Z., Zapomniany prawnik XVI wieku Jan Łączyński i jego «Kompendium sądów Króla Jego Mości». Studium z dziejów polskiej literatury prawniczej*, Toruń 1960, 89.
22. Czaradzki G., *Proces sądowy polski prawa koronnego*, Poznań 1640, D2r. – D2v.; Zawadzki T., *Processus iudiciarius Regni Poloniae*, Cracoviae 1637, I3v.
23. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), księgi ziemskie płockie wieczyste relacje, t. 22, 266v. – 272 r.

24. AGAD, Archiwum Potockich z Jabłonny, 195, *Delliberatio et suspensa in campo ratione granitierum Nieporent, Zgierz i Zagroby* i nn. (brak paginacji). Przykłady podobnych protestacji: Moniuszko A., *Mazowieckie*, 186-187.
25. O skardze publicznej i pozycji delatora: Mikołajczyk M., *Na drodze*, 60-76.
26. Makarewicz J., *Instygator w dawnym prawie polskim*, Lwów 1922 (nadbitka z «Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie», dz. 2, t. 1, z.4); Szczańska Z., *Instygatorzy w Trybunale Koronnym i innych sądach szlacheckich dawnej Rzeczypospolitej* // «Problemy Praworządności», t. 29, 1978, nr 6; Naworski Z., *Szlachecki wymiar sprawiedliwości w Prusach Królewskich (1454 – 1772). Organizacja i funkcjonowanie*, Toruń 2004, 72-73, 95-96.
27. Moniuszko A., *Mazowieckie*, 183.
28. VC, t. II, vol. 2, wyd. Grodziski S., Warszawa 2008, 68.
29. Babiński L., *Trybunał Skarbowy radomski*, Warszawa 1923, 41-42; Rafacz J., *Trybunał Skarbowy Koronny*, Lwów 1924, 38-39. Mazowieckim przykładem jest skierowany przeciw braciom Prażmowskiemu pozew do sądów: asesorskiego i sejmowego w sprawie o bezprawne czerpanie pożytków ze wsi Nieporęt, AGAD, Archiwum Potockich z Jabłonny, 208, 3r. – 3v., 6r. – 6v.
30. VC, t. II, vol. 2, 252.
31. Balzer O., *Przewód*, 114-115.
32. Zdrójkowski Z., *Proces*, 396 – 397; Moniuszko A., *Mazowieckie*, 186-187.
33. Szerzej o praktyce mazowieckich sądów ziemskich: ibidem, 205-208.
34. Na temat sposobu przeprowadzania *skrutynium*: Rafacz J., *Dawny*, 169, Zdrójkowski Z., *Proces*, 391, 406; Mikołajczyk M., *Na drodze*, 85-95; Moniuszko A., *Mazowieckie*, 277-280.

35. Balzer O., *Przewód*, 113, Rafacz J., *Dawny*, 5-6; Mikołajczyk M., *Na drodze*, 77.
36. Dąbkowski P., *Zasada jawności w dawnym procesie polskim*, Lwów 1937, 9 (odbitka z «Przewodnika Historyczno-Prawnego», t. V, 1937).
37. Ibidem, 9-10.
38. Mikołajczyk M., *Na drodze*, 92-93.
39. AGAD, księgi ziemskie warszawskie *decreta iudicii*, t. 11, 99.
40. Borowski S., *Przysięga dowodowa w prawie polskim późniejszego średniowiecza*, Warszawa 1925, 32-33; AGAD, księgi ziemskie warszawskie *decreta iudicii*, t. 11, 99; t. 12, 94-95
41. VC, t. II, vol. 2, s. 68.
42. AGAD, księgi ziemskie wieczyste relacje wyszogrodzkie, t. 10, 451r.
43. *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. XVII, Lwów 1901, 348 (zapiska nr 2982), 351 (zapiska nr 2997); Borowski S., *Przysięga*, 24.
44. VC, t. I, vol. 1, s. 392.
45. Na zmiany praktyki sądowej w stosunku do postanowień *Formula processus* zwrócił uwagę J. Rafacz, *Dawny*, 115. Szerzej o praktyce mazowieckiej: Moniuszko A., *Mazowieckie*, 214.
46. AGAD, księgi ziemskie wieczyste relacje wyszogrodzkie, t. 10, 313v. – 314 r.
47. Potwierdza to sądy o łagodzeniu zasady formalizmu w XVI w. w przypadku tego środka dowodowego, Balcer O., *Przewód*, 156; Rafacz J., *Dawny*, 173. Szerzej o przysiędze dowodowej na Mazowszu: Moniuszko A., *Iuramentum corporale praestitit. Przyczynek do badań nad przysięgą dowodową w koronnym procesie ziemskim u schyłku XVI stulecia* // «Socium», t. 9, 2010, 361-372.

48. Moniuszko A., *Mazowieckie*, 241-255. Instancje procesu w XVIII w szczególnie przedstawił O. Balzer, *Przewód*, 121-132.
49. Ibidem, 113–114; Mikołajczyk M., *Na drodze*, 78.
50. Okres ten wynosił od tygodnia dla sądów ziemskich i grodzkich do 6 tygodni dla sądu sejmowego w sprawach karnych, Zawadzki T., *Processus*, E3r.; Łączyński J., *Kompendium*, 86.
51. AGAD, księgi płockie ziemskie wieczyste relacje, t. 22, 256r. Podobnie: księgi ziemskie wieczyste relacje wyszogrodzkie, t. 10, 29v. – 30v.
52. Rafacz J., *Zasada*, 183-199.
53. Moniuszko A., *Mazowieckie*, 192. Na temat sądownictwa polubownego: Domino S., *Sądownictwo polubowne na Rusi w późniejszym średniowieczu*, Warszawa 1938; Pawiński A., *O pojednaniu w zabójstwie według dawnego prawa polskiego*, Warszawa 1884; Zazulák J., *Zi sposterežen' nad praktikou polubovného sudočinstva u rus'komu voévodství y XV st. // «Ruthenica»*, t. 3, 2004, 186 – 205; Starczenko N., *Polubovni sudi na Volini v osttnni tretini XVI stolittâ // Ad fontes. Studia in honorem Oleh Kupczyńskiy septuagenario dedicata*, t. II, Kyiv-Lviv 2004, 207-228; Rosner A., *Tradycja staropolskiego sądownictwa polubownego – próba zarysowania problemu // Sprawiedliwość naprawcza. Idea. Teoria. Praktyka*, red. Płatek M., Fajst M., Warszawa 2005, 37–58; Moniuszko A., Rosner A., *Historia polubownego rozwiązywania sporów na ziemiach polskich. Zarys problematyki // Mediacje. Teoria i praktyka*, red. Gmurzyńska E., Morek R., Warszawa 2013 (w druku).
54. Rafacz J., *Dawny*, 193-195.
55. AGAD, księgi płockie grodzkie dekreta iudicialia, t. 38, *Evasio Janczewo Bronowo; Evasio Goslicze Bronowski; Evasio Bronowo Goslicze; Evasio Bronowo Janczewo* (brak paginacji).

56. Powyższe uwagi por. z: Balzer O., *Przewód*, 135-136; Rafacz J., *Dawny*, 156; Kutrzeba S., *Dawne*, 101; Zdrójkowski Z., *Proces*, 390; Matuszewski J., *Bliższość dowodu i ciężar dowodu* // Matuszewski J. *Pisma wybrane*, t. V, Łódź 2002, s. 171 – 175 (przedruk z: *Czasopismo Prawno – Historyczne*», t. LII, 2000, s. 213-216).
57. Moniuszko A., *Mazowieckie*, 92.
58. Ibidem, 266-267.
59. VC, t. III, vol. 1, wyd. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 2010, 129.
60. VC, t. I, vol. 1, s. 392; J. Rafacz, *Dawny*, 155.
61. Matuszewski J., *Bliższość dowodu*, 174-175; Moniuszko A., *Iuramentum*, 362-364.
62. Moniuszko A., *Mazowieckie*, 268.
63. Balzer O., *Przewód*, 140-142; Matuszewski J., *Bliższość dowodu*, 171 – 172.
64. AGAD, księgi ziemskie wieczyste relacje wyszogrodzkie, t. 10, 196 r. – 196v. Podobny przykład – tym razem z sądu płockiego: księgi płockie ziemskie wieczyste relacje, t. 22, 376v. – 377 r.
65. Balzer O., *Przewód*, 133-134. Ostatnio na jej obowiązywanie wskazał w podręczniku akademickim także W. Uruszczak, *Historia*, 271.
66. Rafacz J., *Dawny*, 168; Kutrzeba S., *Dawne*, 66, 101-102; L. Pauli, *Jan Nixdorff*, 121-122, Mikołajczyk M., *Stan badań*, 53-54; Matuszewski J., *Bliższość do dowodu w Statutach Kazimierza Wielkiego* // *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, t. V, 2000, 47-59.
67. Wskazać tu można zasadę bezpośredniości w postępowaniu dowodowym, słabo jeszcze ukształtowaną na początku XVII w., a coraz silniejszą w II poł. XVIII w., Mikołajczyk M., *Na drodze*, 87-89.

Монюшко А.

Земський позовний процес у мазовецькій практиці на рубежі шістнадцятого та сімнадцятого століть

У статті досліджено законодавче регулювання та практичне здійснення процедури розгляду скарг у судах Мазовецького воєводства на рубежі шістнадцятого та сімнадцятого століть. Відзначено, що позовний процес застосовувався не тільки в цивільних справах, але і в значній частині кримінальних справ. Проаналізовані основні засади цього виду процесу.

Ключові слова: історія права, Річ Посполита, позовний процес, принципи процесу.

Монюшко А.

Земский исковой процесс в Мазовецкой практике на рубеже шестнадцатого и семнадцатого веков

В статье исследованы законодательное регулирование и практическое осуществление процедуры рассмотрения жалоб в судах Мазовецкого воеводства на рубеже шестнадцатого и семнадцатого веков. Отмечено, что исковой процесс применялся не только по гражданским делам, но и в значительной части уголовных дел. Проанализированы основные принципы этого вида процесса.

Ключевые слова: история права, Речь Посполитая, исковой процесс, принципы процесса.

Moniuszko A.

Zemsky limitation process in the Mazowieckie practice in the sixteenth and seventeenth centuries

The legal regulation and practical implementation of grievance procedures in the courts of the Mazovia province at the turn of the sixteenth and seventeenth centuries are researched in the article. It is noted that the limitation process was used not only in civil cases, but in a large part of criminal investigations. The basic principles of this type of process are analysed.

Key words: history of law, Rzeczpospolita, process, principles of process.